

İlk Heyûlâ ve Detayındaki Tartışmalar*

Fahreddîn er-Râzî

Çev. ve Notlar: Mehmet Sami BAGA **

Giriş: Cismin Mahiyeti Hakkında

Bilginlerin çoğunluğu, algılanacak büyüklükteki bütün cisimlerin bir heyûlâsının (ilk madde) olması gerektiği konusunda fikir birliği etmişler, ancak bu heyûlânın ne olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. [1] Parçalanmayan parça (el-cüz'ü lâ yetezezâ) fikrini savunanlar, cisimleri meydana getiren maddenin parçalanmayan bu parçalar olduğunda müttetikler. [2] Cevherlerin ve cisimlerin hudûsunu savunanlar ise Yüce Allah'ın bu cevherleri yarattığı, onları bir araya getirdiği ve birleştirdiği; bu

* Araççadan çevirisi sunulan bu metin, Fahreddîn er-Râzî'nin *el-Metâlibü'l-Âliye mine'l-İlmî'l-İlâhî* (nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ, Beyrut, Dârü'l-Kitâbî'l-Arabî, 1407/1987) isimli eserinin "Heyûlâ" başlıklı altıncı kitabının "el-Kelâm fi'l-heyûle'l-ûlâ ve fi tefârî'ihâ" adlı IV. makalesidir (VI/198-214). Râzî'nin bu eseri hakkında detaylı bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "el-Metâlibü'l-Âliye", *DİA*, Ankara 2004, XXIX/402-403; eserin Râzî müellefatındaki kronolojik yeri için bkz. Eşref Altaş, "Fahreddin er-Râzî'nin Eserlerinin Kronolojisi", *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*, ed. Ömer Türker, İstanbul 2013, s. 138-140. Çeviride eseri neşreden paragraf tercihleri genel olarak korunmakla birlikte muhakkikin çeviriye doğrudan katkısı olmayan tahkike ait dipnotları ihmal edilmiştir. Okuyucuya metnin kavramsal şemasını vermek amacıyla tercüme edilen bazı kavramların orijinali parantez içinde zikredilmiştir. Tercümede açıklama ihtiyacı duyulan yerlerde gerekli açıklamalar dipnotta verilmiştir. Aksi belirtilmedikçe bu dipnotlar ile metin içinde köşeli parantez içinde verilen ifadeler ve tartışmaların takibini kolaylaştırmak amacıyla yapılan numaralandırmalar mütercime aittir. Çeviriye katkıları için Öğr. Gör. Abdullah Bedeva'ya, çeviriye gözden geçirme nezaketleri için Öğr. Gör. Nurettin Yakışan ve Arş. Gör. Süleyman Taşkın'a müteşekkirim.

Başlıkta yer alan "ilk heyûlâ" ifadesi filozofların heyûlâ kavramını mutlak olarak kullanırken kastettikleri şey ile aynı anlamı ifade etse de Râzî'nin altıncı kitabın mukaddimesinde sunduğu dördü tasnife göre snâî, tabîi ve küllî heyûlâ ile birlikte heyûlânın türlerinden birini oluşturmaktadır. Bu tasnifin ayrıntıları için bkz. Mukaddime (VI/5-6).

** Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü (Arş. Gör.), (samibaga@hotmail.com)

bir araya getirme ve birleştirmenin neticesinde ise büyük cisimlerin¹ ortaya çıktığı hususunda ittifak etmişlerdir. [3] Bu parçaların kadîm olduğunu savunanlar ise [kendi aralarında] farklı fikirler ortaya koymuşlardır. [3a] Bunlardan bir kısmı, ezelden Allah'ın onları bir araya getirdiği vakte kadar bu parçaların birbirlerinden ayrı olarak boşlukta bulduklarını ve âlemin bunlardan yaratıldığını söylemişlerdir. [3b] Bir kısmı ise, bunlar bir arada idiler, Allah onları ayırıp farklılaştırmış ve bir kısmını felek bir kısmını ise ateş, hava ve diğer şeyler kılmıştır. Yüce Allah'ın Kur'an'daki şu ifadesi de bunu bildirmektedir: "İnkâr edenler, gökler ve yer bitişik iken bizim onları ayırdığımızı...görmüyorlar mı?" [Enbiya:31]. Yine Tevrat'ın baş tarafındaki ifade² de buna işaret etmektedir. Bu sebeptendir ki, göklerin ve yerin terkip ve şekil sebebiyle muhdes, heyûlâ bakımından ise kadîm olduğunu savunan herkes bu görüşü tercih etmiştir.

Ancak Aristoteles ile Ebu Nasr el-Fârâbî ve İbn Sînâ gibi onun muteber eski ve yeni takipçilerinin çoğu, hacimlilik ve yer kaplamanın (tehayyüz) kendileriyle kaim zatlar olmadıkları, bunların bir mahalle yerleşen vasıflar oldukları konusunda hemfikirdirler. İşte bu mahal heyûlâdır, yer kaplama ise bu mahalle yerleşen sûrettir. Bu sûretin bu heyûlâyâ yerleşmesi ile de cisim meydana gelmektedir.

Benim tercihime göre heyûlânın ispatı yönündeki ifadeler –buradaki yorum çerçevesinde- geçersizdir. Ancak öncelikle heyûlânın varlığını savunanların delillerini zikretmemiz, ikinci olarak bunlara itirazlarımızı dile getirmemiz, üçüncü olarak da bu iddianın imkânsızlığına dair kesin deliller getirmemiz gerekmektedir.

Birinci Bölüm: Heyûlânın Varlığını Savunanların Delilleri

Heyûlânın varlığını savunanlar bu [fikrin] doğruluğuna dair çeşitli deliller getirmişlerdir.

Kendisine dayandıkları ve onunla [muarızlarına] hücum ettikleri *birin-*

- 1 Burada büyüklük ile kastedilen şey, algı sınırlarında olma büyüklüğüdür, başka bir deyişle fiziksel olarak parçalanamayacak derecedeki küçük olmayı ifade eden "atom" olmamaktır.
- 2 Tevrat'ın başlarındaki ifade şöyledir: "Başlangıçta göğü ve yeri yarattı. Yer boştu ve yer şekilleri yoktu. Yeryüzü engin bir karanlıkla kaplıydı. Tanrı'nın ruhu suların üzerinde dalgalanıyordu. Sonra Tanrı 'Işık olsun' dedi ve ışık oldu..." Yaratılış I:1-3. (Muhakkik)

ci delil şöyledir: Basit cismin tıpkı algıda olduğu gibi kendinde tek bir şey olduğu, ister sonlu ister sonsuz sayıda olsun, onun parçalanmayan parçalardan oluştuğu iddiasının ise geçersiz olduğu kesin delil[ler]le ortaya konmuştur. Cismin bitişik olmasından kasıt da işte budur.

Bu durum açıklığa kavuştuğuna göre şöyle deriz: Cisim kendinde bitişiktir, ancak şüphe yok ki o, bölünmeyi de kabul edicidir (kâbil). O halde şöyle deriz: Bölünmeyi kabul eden şey ya bu bitişiklikte ya da bundan başka bir şeydir. İlki batıldır, çünkü kabul edici olanın kabulle birlikte baki kalması gerekirken bölünmeyle birlikte bitişiklik kesinlikle baki kalmaz. Dolayısıyla bölünmeyi kabul eden şeyin bitişiklik olması imkânsızdır. Bu durumda ortaya çıkan (târî) bu bölünmeyi ve ortadan kalkan (zâil) bitişikliği kabul eden, bitişiklik dışında bir şeyin varlığını kabul etmek gerekir. O halde cismin bitişiklik ve bu bitişikliği kabul eden başka bir şeyden oluştuğu kesinleşmektedir ki, zaten amaçlanan da budur.

İkinci delil: Şeyh [İbn Sînâ] *eş-Şifâ'*da başka bir delil zikretmektedir: “Hiç şüphesiz cisim bilfiil mevcuttur ve hem sûretleri hem de arazları kabul eder. Ancak ‘basit bir şeyden iki eser çıkmaz’ ilkesi gereğince bir tek şeyin hem fiil hem de kuvvenin birlikte müessiri olması mümkün değildir. O halde cisim, birincisi kuvve, ikincisi ise fiil olan iki cüzden oluşmuş olmalıdır. Kendisinde kuvve bulunan heyûlâ, fiil bulunan ise sûrettir. Öyleyse cismin heyûlâ ve sûretten oluşması zorunludur.” Şeyh Ebû Ali [Sînâ]'nın ifade ettiği ve heyûlânın ispatı konusunda dayandığı deliller, [zikrettiğimiz] bu ikisidir. Ancak ben burada onların lehine başka deliller de zikredeceğim.

Üçüncü delil: Bilginler, cismin tanımı olarak iki şeyden söz etmektedirler. Bunlardan birincisi “o, uzun geniş ve derin şeydir”; ikincisi ise “o, kendisinde üç boyutun –yani uzunluk, genişlik ve derinliğin– varsayılabildiği cevherdir” şeklindeki ifadedir. Bu iki tarif de ancak heyûlâ iddiasının [kabulüyle] geçerli olabilir.

İlk tarife gelince; uzun, geniş ve derin [olmak]; uzunluk, derinlik ve genişlikle nitelenmekten ibarettir. Hiç kuşkusuz, nitelenen şey (mevsûf) nitelikten (sıfat) başkadır. O halde uzunluk, genişlik ve derinlikle nitelenen şeyin bu niteliklerden farklı olması gerekmektedir. Bu niteliklerden farklı olan şey ise; zatında hayyizden, mekândan ve yönden (cihet) mücerred

bir cevherdir. Çünkü mekânda ve hayyizde bulunan her şeyin yönlerde gidişlerinin (zehâb) ve hayyizlerde uzamlarının (imtidâd) olması gerekir. Bu vasıflar ve uzamlarla nitelenen şey bu niteliklerden arındığında, onun hayyizlerde ve yönlerde bulunması imkânsız olur. O halde şurası kesindir ki; uzunluk, genişlik ve derinlik bu mahalle yerleşmiş şeylerdir ve bu nitelikler ne zaman bu mahalle yerleşirse cisim meydana gelir. Dolayısıyla cismin heyûlâ ve sûretten oluşması zorunludur.

“Cisim, kendisinde üç boyutun varsayılabilirdiği cevherdir” diyenlerin sözüne gelince, bu söz de aynı şekilde üç boyutun cevherde var olduğunu ve onda meydana geldiğini açıklamaktadır. Bu durumda üç boyut sûrettir, [üç boyutun kendisinde bulunduğu] bu cevher ise heyûlâdır. İnsanların bu tanımın geçerliliği hakkında görüş birliği içerisinde oldukları ve bu tanımın da cismin heyûlâ ve sûretten oluşmasını gerektirdiği kesindir. Zaten amaçlanan da budur.

Dördüncü delil: Şayet cisim heyûlâ ve sûretten oluşmasaydı, gök cisimleri (felekler) ayrılma-birleşme ve oluş-bozuluşu kabul ederlerdi ki, bu bâtıldır. [Önermenin] ikinci kısmında (tâlî) ifade edilen geçersizlik, felsefecilerin üzerinde ittifak ettikleri bir husustur.³ Burada şart koşulan şeyin (şartıyye) ispatı konusunda ise şu delili sunarız: Cisimler cisim olmak bakımından eşittirler. O halde feleğin cisimliğinin ayrılmayı kabul etmemesi [1] ya cisimliliğin kendisi sebebiyle [2] ya cisimlikte ortaya çıkan bir şey sebebiyle [3] ya cisimliğe mahal olan bir şey sebebiyledir [4] ya da ne cismaniyete yerleşen ne de ona mahal olan bir şey sebebiyledir. Üçüncü seçenek dışındakiler geçersizdir. [Üçüncü seçenek ise, sözü edilen] bu imkânsızlığın cismaniyetin kendisine yerleştiği bir şey sebebiyle olmasıdır. Bu durum ortaya çıktığına göre cismin heyûlâ ve sûretten oluşması zorunlu olmaktadır.

[1] “Bu imkânsızlığın cisimliliğin kendisi sebebiyle olması imkânsızdır” diyoruz, çünkü eğer durum böyle olsaydı, bu hükmün tüm cisimler için verilmesi gerekirdi ki, bu geçersizdir (batıl). [2] “Bu imkânsızlık cisimliğe

3 Metnin aslında “kümûn” şeklinde geçen ifade metnin akışına ve birlikte kullanıldığı diğer kavramlara uygun olmadığından bir yazım hatası olarak değerlendirilmiş ve söz konusu ifade “kevn” (oluş) şeklinde çevrilmiştir.

4 Yani feleklerin burada sayılan ayrılma-birleşme ve oluş-bozuluşu kabul etmesinin imkânsızlığı hususunda filozoflar hemfikirdir.

yerleşen bir şey sebebiyle değildir” dememizin sebebi ise şudur: Yerleşen bu şey şayet cisimliliğin gereklerinden (levâzım) biri olmasaydı, onun gereklerinden biri olan bu hükmün sebebi olması imkânsız olurdu. Onun gereklerinden biri olmayınca da soru şu [şekle] dönerdi: Bu cisim neden *olduğu şey* ile özelleşmiştir?⁵ Şayet bu [özelleşme] başka bir nitelik sebebiyle olursa, bu durumda da kısır döngü (teselsül) lazım gelir.

[4] “Bu imkânsızlık cismaniyetten, cismaniyete yerleşen⁶ veya ona mahal olan şeylerden başka bir sebepten ötürüdür” dememizin sebebi ise bu ayrık (mübâyin) şeylerin tüm cisimlere nisbetinin eşit olmasıdır. Öyleyse bu şeylerin belirli bir cismin bu vasıflar gereğince özelleşmesinin sebebi olmaları imkânsızdır. Bu üç [seçenek] geçersiz olup geriye sadece bu cismin bu muayyen cisimliğe mahal olan şey sebebiyle [bu şekilde özelleşmiş] olması kaldığına göre bu [seçeneğin] geçerliliği kesin bir zorunluluk haline gelir. Bu durum şöyle açıklanabilir (takrîr): Bu fiilin muayyen bir maddeyi vardır ve bu madde sadece belirli bir sureti ve belirli bir şekli kabul eder. İşte tam da bu sebeple bu cismaniyetin bu şekil ve bu konum (vad') ile özelleşmesi zorunludur ki, amaçlanan da budur.

Beşinci delil: Biz boşluk (halâ) hakkında deliller getirerek boşluğun sırf yokluk (“adem-i mahz) ve sırf olumsuzluk (nefy-i sırf) olmadığını, tam tersine boyutlar ve uzamlar (imtidâd) olduğunu ispatlamıştık.⁷ [Buna dayanarak] deriz ki, şayet cisim sadece boyutlar (bu'd) ve uzamlardan ibaret olsaydı, boşluğun da cisim olması zorunlu olurdu. Böyle bir durumda ise cismin boşlukta ortaya çıkmasıyla (husûl) cisimlerin girişimli olması (tedâhül) gerekirdi ki, bu imkânsızdır. Öyleyse geriye ancak şöyle demek kalır: “Cisim, maddeye yerleşen, boşluk ise maddeden soyutlanmış boyutlardır. Dolayısıyla da cismin heyûlâ ve sûretin terkibiyle oluşması zorunludur.”

Cismin heyûlâ ve sûretten oluştuğunun ispatı hakkında söyleyeceklerimizin tamamı işte bunlardan ibarettir.

5 Başka bir ifade ile, bu cismin şu anda olduğu hal üzere olmasını sağlayan şey nedir?

6 Metindeki “...ğayra mâ dûne hâlen fihâ...” ifadesi, bağlama uygun olarak “...ğayra mâ yekûnu hâlen fihâ...” şeklinde tercüme edilmiştir.

7 Râzî bu konuyu “Zaman ve Mekân” başlıklı beşinci kitabın mekân konusunu ele aldığı ikinci makalesinde işlemektedir. Bkz. II. makale 2. fasıl (V/115-119).

İkinci Bölüm: Heyûlânın Varlığını Savunanların Delillerine İtirazlar

[1] İlk delile çeşitli itirazlar yöneltilmiştir.

[1a] *İlk itirazda* şöyle deriz: Sizin deliliniz cevher-i ferd'in reddi üzerine kurulmuştur. Ancak bu meselede red ve ispat yönünde değerlendirmeler daha önce geçmişti.⁸

[1b] *İkinci itiraz*: Cismin kendinde bitişik tek bir şey olduğunu kabul etsek bile şöyle deriz: Biz cismin bitişik olmasından, onun kendinde tek bir şey olması; ayrılma meydana gelmesinden (vürûd) ise onun iki şey olması dışında bir şey anlamıyoruz. Böyle bir durumda ortadan kalkan şey birliktir, ortaya çıkan şey ise çoğalma (teaddüd) ve ikiliktir. Ne var ki filozoflar, birlik ve çokluğun (aded) cisimle kaim olduğu hususunda fikir birliği etmişlerdir.

Oysa sizin dile getirdiğiniz bu delil, birlik ve çokluğun cisimle kaim iki araz olmasını gerektirir; cismin mahiyeti, zâtı ve kurucu unsurlarında (mukavvimât) bir terkinin meydana gelmesini gerektirmez. Bu itirazı (suâl) destekleyen bir şey de şudur: "Kendisinde ayrılma meydana geldiğinde cismin bitişikliği ortadan kalkmaz, zira her iki cüz de tıpkı daha önce oldukları gibi bitişik olarak kalır. Ortadan kalkan şey (zâil)⁹ ise sadece birliktir." İşte bu bizim söylediklerimizi desteklemektedir. Bunun makul ve yerinde bir itiraz olduğu bilinmelidir.

Bu itirazı [heyûlâ taraftarı olan] kimselere yönelttiğimizde, onların bu konuda yeterli bir cevapları olduğunu göremiyoruz. Ancak bu itiraza cevap olabilecek üç şey olduğunu görmekteyiz.

[A] Bu kimseler için *ilk cevabı* şöyle özetleyebiliriz: Ayrılma ile birlikte ilk cisim yok olur ve ortaya başka iki cisim çıkar. Bu durumda cisimliliğin varlıktan sonra yok olduğu ve yokluktan sonra var olduğu [iddiası] geçerli olur. Durumu böyle olan şeylerin ise bir maddesinin olması gerekir.

8 Burada cevher-i ferd fikrinin reddinin müsellemler bir şey olarak alınmasına itiraz edilerek bu konunun leyhte ve aleyte delillerle tartışılan bir konu olduğuna dikkat çekilmektedir. Râzi bu delilleri "Heyûlâ" başlıklı altıncı kitapta zikretmektedir. Cevher-i ferd lehine deliller için bkz. I. makale, 4-8. fasıllar (VI/29-82), aleyhte deliller için II. makale, 1-10. fasıllar (VI/85-122).

9 Metinde "zâid" (fazlalık) olarak yer alan ifadenin bir yazım hatası olduğu düşüncesiyle bağlama uygun olarak "zâil" (ortadan kalkma) şeklinde çevrilmiştir.

*İlk mukaddimeye*¹⁰ gelince, bunun geçerliliğinin delili şudur: Basit cisim bölünmeden önce kendinde tek bir şeydir. Bölünmeden sonra ise ortaya iki cisim çıkmaktadır. Bölünme sonrasında ortaya çıkan bu iki cisim için [1] ya onların bölünme öncesinde de mevcut oldukları [2] ya da mevcut olmadıkları söylenecektir. Bunlardan *ilki* geçersizdir, zira bu iki cisim şayet bölünme öncesinde de mevcut olsaydı, cisim bu ikisinden oluşmuş olacak ve bölünme meydana gelmeden önce tek bir şey olmayacaktı. Ne var ki biz onun tek bir şey olduğunu varsaymıştık. Bu ise bir çelişkidir. *İkinci kısım* ise bu iki cismin bölünme öncesinde mevcut olmayıp bölünme sonrasında ortaya çıkmış olmalarıdır. Bu durum ise şunu demeyi gerektirir: “Bölünme öncesinde tek bir şey olarak mevcut olan cisim yok olmuş ve meydana gelen bu iki cisim bölünme sonrasında ortaya çıkmıştır.”

Böylece cismin yokluktan sonra var olabileceği ve var olduktan sonra yok olabileceği ortaya çıkmaktadır.

İkinci mukaddimenin açıklaması ise şöyledir: Ortadan kalkma ve sonradan ortaya çıkmaya (zevâl ve hudûs) konu olan her şeyin bir maddesinin olması gerekir. Bunun delili şudur: “Sonradan ortaya çıkan her şey, ortaya çıkmadan önce ‘sonradan ortaya çıkma imkânı’ ile öncelenmiştir. Bu imkânın bir mahallinin olması gerekir ki, bu da heyûlâdır.” Bu mukaddimenin açıklamasını (takrîr) “Kıdem ve Hudûs” kitabının ‘Sonradan Var Olan (Muhdes) Her Şeyin Bir Maddesinin Olması Gerekir’ başlığında zikretmiştik.

Bu cevabın açıklaması olarak söylenebilecek şeyler bundan ibarettir.

Bir kimse buna şöyle itiraz edebilir: “Ayrırma (tefrîk), ilk cismin yok olması ve bölünme sonrasında ortaya çıkan iki cismin meydana gelmesidir” şeklindeki iddianın akla oldukça uzak olduğunu [daha önce] söylemiştik. Çünkü böylesi bir iddia, bir kimse parmağını denize batırduğunda ilk denizin yok olup yeni bir denizin ortaya çıkmasını gerektirir ki, bunu akıllı bir kimse iddia edemez. Yine aynı şekilde bu [iddia], bir kimse gök cisminin (felek) bir tarafına işaret ettiğinde bu işaretle böyle bir ayrılmanın meydana gelmesinin zorunluluğu doğar ki, bu durumda gök cismine işaret edildiğinde gök cisminin yok olup başka bir [gök cisminin] ortaya çıkması zo-

10 Burada ilk mukaddime, ayrılma ile birlikte cismin yok olduğu ve başka iki cismin ortaya çıktığı yargısıdır.

runlu olur. Bu ise akli başında bir kimsenin iddia edeceği bir şey değildir.

[B] Bahsi geçen itiraza cevap vermenin *ikinci bir yolu* da bazı kimse-lerin dile getirmekten çekinmedikleri şu sözlerdir: “Şurası kesindir ki, basit cisim kendinde tek bir şeydir. Ancak onun, sonrasında bölünmenin olamayacağı bir küçüklük sınırında sona ermeme manasında sonsuzca bölünmeye de elverişli olduğu (kâbil) gözlenmektedir. Ayrıca bu sonsuz bölünmelerin [tamamının] bilfiil gerçekleşmesinin mümkün olmadığı¹¹ da kesindir. Bu bölünmelerin tamamı (mecmu’), cisimliliğin bitişikliği zorunlu kılmasını gerektirir. Bunun anlamı ise, ne kadar küçük olursa olsun, [bölünme sonrasında] geriye kalan şeyin de bitişik olacağıdır.¹² O halde bu bitişiklik cisim olmanın gereklerinden (levâzım) biridir. Bunun yanı sıra cisim bölünmeyi de kabul etmektedir. Bir tek olan şey hem bir şeyi gerektirip sonra da onun zıddını kabul edemez. Bu durumda cismin iki şeyden mürekkep olması zorunlu olur ki, bunlarda biri bitişikliği gerektiren cisimliliktir, diğeri ise bölünmeyi kabul eden heyûlâdır. Böylece cismin biri diğeri yerine yerleşen iki şeyden oluşması gerektiği kesin olarak ortaya çıkmaktadır.”

[Söz konusu itiraza verilebilecek] bu cevabın da aynı şekilde zayıf olduğu bilinmelidir. Bu çeşitli şekillerde açıklanabilir.

İlk olarak, şöyle demek neden mümkün olmasın: “Cisim olmak bakımından cismin yapısı, herhangi bir zorlayıcı olmadığına bitişik olmayı gerektirir; ancak bir zorlayıcı ortaya çıktığında o, ayrılmayı¹³ da kabul etmektedir. Zira tek bir şeyin farklı şartlara göre zıt iki şeyi kabul etmesi akla uzak bir durum değildir. [Örneğin] tabiatın, cisim tabii mekânında bulunduğu durduğunda durağanlığı (sükûn) gerektirdiğini, yakın bir hayyizde bulunduğu ise hareketi zorunlu kıldığını görmüyor musun? Burada da bu cisim herhangi bir etki altında olmadığına onun cisimliliği bitişik olmayı gerektirir, ancak herhangi bir zorlama altında olduğunda ayrışma ve bölünmeyi kabul eder (kâbil).”

11 Bunun anlamı şudur: Varsayılan sonsuz bölünmelerin tamamı bilfiil bölünme olmayıp bir yerden sonra bölünme akli ve sonrasında vehmî bölünme şeklinde devam eder.

12 Yani bölünme sonrasında ortaya çıkan parça ne kadar küçük olursa olsun, o parça da cisim olduğundan, cisimlilik o parçanın da bitişik olmasını gerektirir.

13 Metinde “bitişiklik” (ittisâl) şeklinde geçen ifade, metnin akışına uymadığından bir yazım hatası olarak değerlendirilmiş ve “ayrılma” (infisâl) olarak çevrilmiştir.

İtirazdaki *ikinci yön* şudur: Onların iddialarının odak noktası (medâr) tek bir şeyin hem bir şeyi gerektirip hem de o şeyin zıddını kabule elverişli olmamasıdır. Ancak bu [itiraz] aynen onlara da yöneltilebilir. Çünkü heyûlâ sûreti, sûret ise bitişikliği gerektirmektedir. Gerektireni gerektiren de gerekli olduğuna göre bu durumda heyûlâ hem bitişikliği gerektirmekte hem de ayrılmayı kabul etmektedir. Böylece bizzat onların iddialarındaki kurala göre bu imkânsızlık durumunun kaçınılmaz olduğu ortaya çıkmaktadır.

Üçüncü yön ise şudur: Onlar cisimliğin bitişikliği gerektirdiğini, heyûlânın ise bölünmeyi kabul edici olduğunu iddia etmektedirler. Ancak bu, bizzat onların kendi iddialarındaki kurala göre geçersizdir. Çünkü bölünme, iki kısımdan her birinin boş bir hayyiz tarafından bağlantılarının kesilerek ortaya çıkmasından ibarettir. Bu mananın meydana gelmesi, bir hayyiz ve yönle özelleşmiş olan bir şeyde akledilebilir. Ancak onlara göre heyûlâ ne hayyizde bulunur ne de bir yönle özelleşir, dolayısıyla onun bölünmeyi kabul edici olması da imkânsız olmaktadır. Şayet heyûlânın kendine has özelliği gereği (fî haddi zâtihâ el-mahsûsâ) hayyizde bulunmasını ve bir yönle özelleşmesini zorunlu görürlerse, bu durumda heyûlâ [dedikleri şeyin aslında] cisim olduğunu söyleriz. Zira cismin manası, bir hayyizde bulunmak ve bir yönle özelleşen şey olmaktan başka bir şey değildir.

Dördüncü [yön]: Siz, “Bölünme, özelliği bitişme olan şeyde bitişikliğin olmamasıdır” iddiasında bulunmaktasınız. Buna göre bölünme ile nitelenen şeyin cisimlik olması gerekir. Bölünmeyi kabul edici olan şeyin cisim olduğunu kabul ettiğinizde ise sizin delilinizin esası ortadan kalkar. Çünkü bu delilin odağı, bölünmeyi kabul edici olanın bitişiklik olmadığıdır.

[C] Sözü edilen itirazı cevaplamanın *üçüncü yolu* olarak şöyle denir: “Cisim, cisim olarak bilfiil mevcut iken diğer nitelik ve arazlarıyla bilkuvve mevcuttur. Tek bir şey tek bir itibarla hem bilfiil hem de bilkuvve olmayacağına göre cisimde bir terkinin bulunması zorunludur.” Bizim bu kimselerden naklettiğimiz ikinci delil işte budur.

Buna şöyle itiraz edilmiştir: Bu [delil] “birden ancak bir çıkar” ilkesine dayanmaktadır. Ancak bu ilkenin zayıf olduğuna daha önce değinilmişti.¹⁴

14 Râzî, filozofların sudur teorisi ile ilgili temel kabulü olan “birden ancak bir çıkar” ilkesini

Ayrıca şöyle deriz: Çeşitli meselelerde sizin için şu problemler (işkâl) ortaya çıkmaktadır:

Birincisi: Heyûlâ ya mevcut bir şeydir ya da değildir. [1] Eğer onun kendinde bir varlığı olmazsa, var olan cismin mahiyetinin bir parçası olması da imkânsız olur. Çünkü yok olan (ma'dum), var olanın (mevcûd) bir parçası olamaz. [2] Eğer onun kendinde bir varlığı söz konusu ise onun bilfiil var olduğu ve sûretler ile arazları kabul edici olduğu doğru olur. Bu durumda söz, onların zikrettiği [ilk iddiaya] döner¹⁵ ve dolayısıyla sonsuza gidecek şekilde¹⁶ heyûlânın başka bir heyûlâya ihtiyacı zorunlu olur. Bu ise geçersizdir.

İkincisi: İnsani nefis (nefs-i nâtika) heyûlâ ve sûretten [oluşmuş] olur ki, bu geçersizdir.

Üçüncüsü: Bârî Teâlâ'nın zâtı, mümkün varlıkların sebebidir ve O küllîleri de bilmektedir. Sizlere göre ilim, bilinenlere uygun (mutâbık) sûretlerin bilenin zihninde meydana gelmesidir. Bu durumda Allah Teâlâ'nın zâtının bu sûretlerin hem sebebi olup hem de onları kabul edici olması ve böylece de heyûlâ ve sûretten oluşması zorunlu olur. Bu ise geçersizdir.

Dördüncüsü: Hareket, durağanlık (sükûn), renk ve şekli kabul eden tek başına heyûlâ değil, cisimdir. Bu [tespite dayanarak] şöyle deriz: Cisimsel suretin heyûlâyı bilfiil öncelemesi ve bu arazları kabul etmesini zorunlu olur. O halde sûretin kendisinin de heyûlâ ve sûretten oluşması gerekir ki, bu geçersizdir.

Bütün bu sebeplerden sonra [cismin madde ve sûretten oluştuğu] iddiasının geçersiz olduğu ortaya çıkmaktadır.

[3] *Üçüncü delile* gelince: Her ne kadar uzunluğun mahal ile kaim bir nitelik olduğu zannedilse de cevher-i ferd düşüncesini savunanlar "uzun"

"Hudus, Kıdem ve Dehr ile Ezelin Sırrı" başlıklı dördüncü kitabın dördüncü makalesinin dördüncü bölümünde tartışmaktadır. Bkz. IV. makale 4. fasıl (IV/381-389).

15 Yani eğer heyûlânın bilfiil mevcut olduğu ve sûretleri, arazları kabul ettiği söylenirse, onun da heyûlâ ve sûretten oluştuğu sonucu ortaya çıkacaktır ki, bu meselenin başına geri dönmek anlamına gelir.

16 Metnin aslı "lâ ilâ ğayrı'n-nihâyeti" şeklindedir. İki tane olumsuzluk ifade içeren bu ifade anlamı metnin akışını bozduğundan iki olumsuzluktan biri hafzedilerek tercüme edilmiştir.

lafzı için şunu iddia etmektedirler: “Uzunun anlamı, iki cevherin bir araya gelmesi ve tek bir yerde (semt) birleşmelerinden başka bir şey değildir.” O halde bu lafız her ne kadar uzunluğun bir sıfat olduğunu bildirse de bu açıklamadan sonra şüphe (iştibâh) ortadan kalkmaktadır.

İlaveten şöyle deriz: Şayet cevher-i ferd fikrinin reddini kabul etsek dahi bu iddia, büyüklüğün (mikdâr) cismin zatına eklenen bir araz olduğuna delalet etmektedir ve bunun doğruluğu da kesindir (müsellemlen). Ancak bu, cismin zâtında ve mahiyetinde bir terkibin meydana gelmesini gerektirmez.

[4] *Dördüncü delile* gelince: Bu delil gök cisimlerinde (felek) birleşme ve ayrılmanın imkânsız olduğu esasına dayanmaktadır. Ancak ilgili konu etrafında çok çeşitli tartışmalar (bahs) söz konusudur.

Özetle, bizim bu konunun ispatı için o kimselerin lehine zikrettiğimiz deliller, onların dile getirdiklerinden daha iyidirler. Aynı şey [onların] beşinci delili için de geçerlidir.

Bu, heyûlâyı savunanların delillerine yöneltilen itirazlarla ilgili sözlerin sonudur.

Üçüncü Bölüm: Heyûlânın Reddine Dair Deliller

Heyûlâyı kabul etmeyen kimseler çeşitli deliller öne sürmüşlerdir.

Birinci delil: Şayet cisim mahiyeti bakımından iki parçadan oluşsaydı, her birinin yekdiğerinden ayırt edilmek bakımından kendi hakikat ve mahiyeti olurdu.

Bu durum bilindiği zaman deriz ki, kendileri olmaları bakımından [1] ya her iki parçanın da hacmi vardır [2] ya sadece birinin hacmi varken diğèrininki yoktur [3] ya da ikisinin de hacmi yoktur. Bu üç seçenek de geçersiz olduğuna göre cismin heyûlâ ve sûretten oluştuğu iddiası da geçersizdir.

[1] Her iki parçanın da hayyizde hacimli ve uzamlı olmasının imkânsızlığının sebebi şudur: Şayet bu şekilde [hacimli ve uzamlı] olsalardı, boyutlardan birinin diğèrinin içine geçmiş olması (dâhil) gerekirdi ki,

böyle bir şey onlara göre de geçersizdir. Aynı şekilde ikisinden biri diğere mahal olduğunda bu mahallin kendi zatıyla kaim bir cevher olması zorunlu olur ve bu takdirde hacim de kendisiyle kaim bir cevher olurdu. [2] İki [parçadan] sadece birisinin hacim sahibi olması şeklindeki ikinci kısmın [imkânsızlığına] gelince, şayet “kendi zatında hacim olan şeyler mahaldir”¹⁷ dersek, bu şeklin cevher-i ferdi ispat iddiasını geçersiz kıldığımızı anlarız.

İkinci delil: Köşegenin (kutr) kenardan (dıl') farklı (mübâyin) olduğu hendesi delillerle kesin olarak ortaya konulmuştur. Şayet köşegen ve aynı şekilde kenar parçalanmayan parçalardan oluşsaydı, köşegenin kenara nisbeti bir sayının diğer bir sayıya nisbeti gibi olurdu ve böylece bu ikisi farklı (mübâyin) değil ortak (müşterek) olurlardı. Böylece dörtgenin cevher-i ferdden oluşmasının imkânsız olduğu kesin olarak ortaya çıkmaktadır. Ancak en iyisini Allah bilir.

Üçüncü delil: Öklid [*Elementler* adlı kitabındaki] ilk makalede,¹⁸ aynı taban üzerinde, aynı yönde ve aynı paralel çizgiler arasında bulunan paralelkenar düzlemlerin birbirlerine eşit olması gerektiğini ispatlamıştır.¹⁹ Bu durumun kesinliği ortaya konulduğunda şöyle deriz: Bu [delil] cevher-i ferdi iddiasını geçersiz kılmaktadır. Zira iki düzlemden biri yüz birim olup diğer düzleme on'a on, toplamda yüz birim olacak şekilde değer verdiği-

17 Metinde “kendi zatında hacim olan şey üçgenlerin mertebeleridir (ve mâ hüve hacmün fi zâtihî merâtibu'l-müsellesât)” şeklinde devam eden ifadenin ikinci kısmı, delilin genel yapısı ile uyumlu olmayıp sehven eklenmiş izlenimi verdiği için ihmal edilmiştir.

Buradan itibaren bölüm sonuna kadarki kısımda bölüm başlığının aksine heyûlâ fikrini çürüten deliller değil, ilgili konuda cevher-i ferdi iddiasını reddeden deliller sadedinde zikredilen üçüncü ve dördüncü delil aynen tekrarlanmıştır. Bu durumun tahkikten veya baskı hatasından kaynaklanabileceği düşüncesiyle eserin yazma nüshasına (Konya Karatay Yusufpaşa Ktp., 42Yu682, 336a-337a) müracaat edilmiş ve söz konusu tekrarı yazma nüshada da mevcudiyeti tespit edilmiştir. Bu delillerin ilk zikredildiği yer olarak bkz. “Heyûlâ” başlıklı altıncı kitap III. makale 8. fasıl (VI/153-157).

18 Râzî'nin sözünü ettiği eser, Öklid'in Yunan geometrisinin sistematik bir sentezi niteliğinde olan ve Türkçede *Elementler* veya *Öğeler* (İslam dünyasında *Usûlu'l-hendese*) adıyla bilinen eserdir. Eserin önemi, içeriği ve İslam dünyasındaki etkileri için bkz. Hüseyin Gazi Topdemir, “Öklid”, *DİA*, Ankara 2007, XXXIV/24-25.

19 Burada bahsi geçen ispat, Öklid'in I. kitapta yer verdiği 36. teoremdir. Teoremin detayları için bkz. Euclid, *Euclid's Elements of Geometry*, Greek text: J.L.Heiberg, Ed. and modern Eng. trans.: R.Fitzpatrick, 2007, pp. 37-38.

mizde, bu düzlemde ortaya çıkan parçaların toplamının yüz eşit olması lazım gelir ki, bu imkânsızdır.

Şayet “Bu imkânsızlık aynı şekilde Öklid için de lazım gelmektedir, zira eğer düzlemlerden birisi bir bire zira’ iken diğèrinin uzunluğu doğudan batıya kadar olursa, birinin diğèrine eşit olduğu nasıl düşünülebilir?” [şeklinde bir itiraz] dile getirilirse, [cevaben] şöyle deriz: Paralel olan iki düzlemden biri kendi kaidesinde duruyorken diğèri eğik ise ve bunların hepsi paralel iki çizgi/doğru arasında tek bir kaide üzerinde iseler, eğik yüzeyin/düzlemin uzunluğu artırıldığı oranda (mikdâr) genişliği azalır. İmkânsızlık ise ancak eğik yüzeyin/düzlemin genişliğinin ortak kaide miktarınca olması durumunda lazım gelir. Ancak durum böyle değildir, zira o, uzunluk bakımından artmış, genişlik bakımından ise eksilmiştir. Böylece problem de ortadan kalkmaktadır. Ancak en doğrusunu Allah bilir.

Cevher-i ferdin reddi konusunda üçgen ve dörtgenlerden çıkarılabilecek (istanbât) ilkelerin (vech) tamamı işte bunlardır.

Bu ilkelerin (vech) çok güçlü olduğu ve bunlara cevap vermenin zor olduğu bilinmelidir. Buna karşılık olarak ancak şöyle bir şey söylenebilir: Öklid’in kitabında ortaya koyduğu nazariye iki temel ilke üzerine kurulmuştur. Bunlardan birincisi dairenin ispatı, ikincisi ise iki büyüklükten (mikdâr) birinin diğèrine tatbikidir.²⁰ Bunun sebebi, ilk makaledeki şekillerin çoğunun çözümünün dördüncü şekle dayanmasıdır. Bu şekil onu dairenin ispatı temelinde değil de [burhan-ı] tatbik çerçevesinde ispatlanmaktadır. Bu durum anlaşıldığına göre daire hakkındaki tartışma ile ilgili olarak şunu deriz: Onun ispatına dair getirdikleri deliller oldukça zayıf iken bizim bunun reddi ile ilgili delillerimiz yeterince güçlüdür. Dolayısıyla bu ilkenin güvenilirliği ortadan kalkmıştır.

Geriye ikinci ilke kalır ki, bu da [burhân-ı] tatbikidir. Şöyle deriz: Bu ilkeye itiraz etmek oldukça zordur. Bu ilkenin geçerli olduğu kesinleşince, bu delillerden ona bağlı olanların (teferrea’) da geçerliliği kesinleşmekte-

20 Bu delil felsefi literatürde “burhan-ı tatbik” olarak bilinmektedir. Alemin sonlu olduğu, teselsülün imkansızlığı ve bu imkansızlığa bağlı olarak yaratıcının tek olması gerektiği gibi birçok temel ilkenin kanıtlanmasında bu delilden istifade edilmiştir. Bu delilin ayrıntıları ve birlikte kullanılan diğèr deliller için bkz. Osman Demir, “Teselsül”, DİA, Ankara, 2011, XL/536-538.

dir. Oldukça zor olduğunu itiraf edebileceğimiz konuda ise şöyle denir: “Doğrunun/çizginin doğruya/çizgiye, yüzeyin/düzlemin yüzeye/düzleme tatbikini kabul etmiyoruz. Bunun delili şudur: Bir doğruyu/çizgiyi başka bir doğruya/çizgiye tatbik ettiğimizde ya onun bir kısmıyla ya da onun tamamı ile karşılaşır/örtüşür (yulkâ). İlk durum doğrunun/çizginin uzunluk bakımından bölünmesini gerektirir ki, bu imkânsızdır. İkincisi ise doğrulardan/çizgilerden birinin diğerine işaret edecek şekilde onunla bir olmasını (teferrüd) zorunlu kılar ki, bu da imkânsızdır. Çünkü böylesi bir nüfuz meydana geldiğinde kendisiyle ayırımın (imtiyâz) gerçekleştiği şey ya baki kalır ya da kalmaz. Bunlardan ilki geçersizdir, zira ayırımın ne mahiyetin kendisiyle gerçekleşmesi mümkündür –çünkü iki doğru/çizgi mahiyet bakımından tamamen müşterektir– ne de mahiyetin gerekleriyle (levâzım) mümkündür –çünkü mahiyetin ayrılmazları onun fertleri arasında müşterektir ve müşterek olunan şey, ayırımı zorunlu kılmaz. Aynı şekilde bu [bu ayırım] ayrı kuzlarla da mümkün değildir. Çünkü ikisinden birine iliştiği varsayılan her ârızın diğerine de ilişmesi gerekir. Zira o ikisi birbirine girişken olup (tedâhül) herhangi bir şekilde ayrıştırılmadıklarında (temâyüz), ârız olan her şeyin onlardan birine nisbeti diğerine nisbeti gibi olur. Böylece ârız olan bu şey onlarda ortak olmuş olur.²¹ Ortak olunan şey ise imtiyazın sebebi olamaz. O halde doğrulardan/çizgilerden birinin kendinde (nefsü'l-emr) diğerinden ayrıştırılmasının imkânsız olduğu kesin olarak ortadadır. Ayrışmanın baki kalmaması [şeklindeki ikinci ihtimalinde] ise ya iki şeyin bir tek şey olması (ittihâd) gerekir ki, bu imkânsızdır ya da sadece birinin birlikte kalması [gerekir] ki, bu daha çok imkânsızdır. Böylece tatbik iddiasının bu geçersiz ihtimalleri içerdiği ortaya çıktığına göre bu iddianın kendisinin de geçersiz olması zorunlu olarak ortaya çıkmaktadır.”

Şayet, “Sizin zikrettiğiniz şey, bir şeyin bir şeye temas etmemesi ve onunla örtüşmemesidir/karşılaşmamasıdır” denirse, [cevaben] şöyle deriz: Temas ve örtüşme/karşılaşmaya dayanan delillerde iki şeyin temasının manasının, aralarında boş bir hayyiz veya başka bir şey olmayacak şekilde iki şeyin iki [ayrı] hayyizde bulunmaları olduğunu belirtmiştik. Temas ve karşılaşmanın/örtüşmenin diğer manaları ise zannî ve vehmî şeylerden ibarettir. Dolayısıyla bunun reddi hakkında kesin ve zorunlu deliller geti-

21 Yani ârız olan bu şey, onların ikisine de ârız olmuş demektir.

rildiğine göre zannî ve hayali şeylere değer vermemek gerektiği ortaya çıkmıştır. Biz felsefi tartışmalar (bahs) içerisinde [heyûlânın ispatı] hakkında pek çok örnek zikrettik. Aynı şekilde cevher-i ferd hakkında zikrettiğimiz deliller asla ihtimal içermeyen kesin delillerdir. Zikredilen hendesi deliller ise bu iki ilkeye yani dairenin ve tatbîkin ispatına dayanmaktadır. Ancak bu [iki ilkeye] vehimden uzak bir şekilde itirazlar (ta'n) yöneltilmiştir. Dolayısıyla bu kesin delilleri karalama ve itirazlardan korumak için [cevher-i ferd hakkındaki] delilleri tercih etmek gerekmektedir.²²

Bu konuda bizim araştırmamızın ulaştığı sonuç işte budur. Ancak hiç şüphesiz Allah en iyisini bilendir.

22 Râzî hem heyûlâ lehindeki delilleri hem de cevher-i ferd hakkındaki delillerin gücünün farkındadır ve ikinci gruptaki delillere yöneltilen eleştirilerden söz etmeden sadece ilk guruptakilere yöneltilen eleştirilerden yola çıkarak tercihini cevher-i ferd yönünde kullanmaktadır.